

دانشگاه پیام نور

دانشکده علوم انسانی

گروه زبان شناسی و زبان های خارجی

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

در رشته زبان شناسی همگانی

عنوان:

بررسی ساختار وندها از جنبه اشتقاقی و تصریفی در

گلستان سعدی

استاد راهنما:

آقای دکتر سید مهدی سمائی

استاد مشاور:

خانم دکتر بلقیس روشن

مؤلف:

محمد رضا گمار

زمستان ۸۸

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

چکیده:

این پژوهش در قالب چهار فصل به بررسی ساختار وندهای تصریفی و اشتقاقی *گلستان* سعدی می پردازد. در فصل نخست به تشریح روش پژوهش، پیشینه و دلایل انتخاب سعدی و *گلستان* اشاره می شود و در فصل دوم به توصیف مفاهیم و تعاریف کلیدی و همچنین روش ها و موانع واژه سازی پرداخته می شود و با بیان اهمیت تکواژهای وابسته فهرستی از وندهای اشتقاقی و تصریفی زبانی فارسی اعم از فعال، نیمه فعال و مرکب ارائه می شود. در فصل سوم با استخراج جامعه آماری، واژگان غیر بسیط *گلستان*، فهرست وندهای اشتقاقی با اسم، صفت، و ماده فعل و همچنین وندهای تصریفی *گلستان* تهیه و به دنبال آن در مبحث تصریف و آماده سازی کلمه برای قرارگرفتن در ساخت جمله به موضوع فعل که بیشترین تنوع را در این مبحث به خود اختصاص داده است پرداخته می شود و به دنبال آن به سایر مسایل مربوطه مثل صفت سنجشی فعل دعایی، وندهای جمع ساز و فعل سببی اشاره می شود. در بخش دوم این فصل و در مبحث اشتقاق به چگونگی این فرایند به ترتیب در اسم (اسم آلت، اسم مکان، اسم مصدر و اسم مرکب) صفت (صفت های مشتق از ماده فعل امر، و صفت های مرکب) و قید (از بن ماضی و مضارع و ...) پرداخته می شود. در بخش پایانی با ارائه چند جدول به مقایسه وندهای اشتقاقی و تصریفی *گلستان* و فارسی معیار اشاره می شود و تفاوتها و شباهتهای موجود بین آن ها مشخص می گردد. در این بحث به تحلیل معنایی و آوایی وندهای *گلستان* پرداخته می شود و به موضوع تغییر و عدم تغییر جایگاه تکیه در فرایند وندافزایی اشاره می شود. در فصل پایانی و به منظور نتیجه گیری مشخص می گردد که نقش وندهای اشتقاقی و تصریفی فارسی از زمان نگارش *گلستان* تا امروز جدا از پاره ای تغییرات آوایی دستخوش تحول عمده ای نشده است اما میزان کاربرد برخی از آن ها تغییر یافته است و بطور کلی وندهای موجود در *گلستان* جدای از تغییر در تعداد و معنی و ذوق و استعداد خدادادی نویسنده آن در کاربرد آن ها و جدای از بافت تاریخی، تقریباً همان وظائفی را که وندهای موجود در فارسی معیار به عهده دارند انجام می دهد.

کلمات کلیدی:

پیشوند، پسوند، اشتقاق، تصریف *گلستان*، سعدی

فهرست

صفحه	عنوان
	فصل اول : کلیات پژوهش
۱	۱-۱- مقدمه
۲	۲-۱- روش پژوهش
۲	۳-۱- جامعه آماری
۲	۴-۱- روش نمونه گیری
۳	۵-۱- پیشینه تحقیق
۱۰	۶-۱- بیان مساله
۱۱	۷-۱- سوالاتی تحقیق
۱۲	۸-۱- ضرورت تحقیق
۱۵	۹-۱- اهداف پژوهش
۱۶	۱-۹-۱- هدف کلی
۱۶	۲-۹-۱- اهداف جزئی
۱۶	۱۰-۱- فرضیه های پژوهش
۱۶	۱۱-۱- دلایل انتخاب سعدی و گلستان
	فصل دوم : مبانی نظری
۱۹	۱-۲- جایگاه ساخت واژه در دستور زبان
۱۹	۱- واج شناسی
۲۰	۲- صرف
۲۰	۳- نحو
۲۰	۴- معنی شناسی
۲۱	۲-۲- واژه سازی و مطالعات ساختواژی در ایران
۲۲	۳-۲- سازه
۲۲	۴-۲- اقسام سازه
۲۴	۵-۲- سازه دستوری و لغوی
۲۴	۶-۲- ریشه ، ماده ، بن

فهرست

صفحه	عنوان
۲۶	۷-۲- تصریف
۲۷	۸-۲- وندهای اشتقاقی و تصریفی
۳۱	۹-۲- تعریف واژه
۳۲	۱۰-۲- واژه سازی
۳۴	۱۱-۲- نقش واژه سازی در زبان
۳۵	۱۲-۲- شرایط لازم برای واژه سازی
۳۶	۱۳-۲- موانع واژه سازی
۳۶	۱۴-۲- عوامل درون زبانی
۳۸	۱۵-۲- روش های بیان مفاهیم تازه
۳۸	۱-۱۵-۲- گسترش معنایی
۳۸	۲-۱۵-۲- وامگیری
۳۹	۳-۱۵-۲- ساختن سرواژه
۳۹	۴-۱۵-۲- جعل واژه
۳۹	۵-۱۵-۲- ساختن ترکیب های نحوی
۳۹	۶-۱۵-۲- استفاده از ترکیب و اشتقاق
۳۹	۱۶-۲- امکانات واژه سازی در زبان فارسی
۴۰	۱-۱۶-۲- تکواژهای آزاد یا واژه های بسیط
۴۰	۱-۱-۱۶-۲- اسم بسیط
۴۱	۲-۱-۱۶-۲- صفت بسیط
۴۱	۳-۱-۱۶-۲- قید بسیط
۴۱	۴-۱-۱۶-۲- ماده فعل
۴۲	۲-۱۶-۲- تکواژهای وابسته
۴۲	۲-۲-۱۶-۲- اهمیت تکواژهای وابسته
۴۳	۳-۱۶-۲- قواعد واژه سازی
۴۳	۱۷-۲- فهرست وندهای اشتقاقی فارسی

فهرست

صفحه	عنوان
۴۳	۱-۱۷-۲- پیشوندهای اشتقاقی فعال و نیمه فعال فارسی
۴۴	۲-۱۷-۲- پیشوندهای فعلی
۴۴	۳-۱۷-۲- پیشوندهای غیر فعلی
۴۵	۱۸-۲- پسوندهای اشتقاقی فارسی
۵۲	۱۹-۲- پسوندهای اشتقاقی مرکب فارسی
۵۴	۲۰-۲- وندهای تصریفی فارسی
۵۴	۲۱-۲- وندهای تصریفی عربی در فارسی
	فصل سوم : تجزیه و تحلیل داده ها
۵۶	۱-۳- وندهای اشتقاقی
۵۸	۲-۳- وندهای تصریفی
۵۹	۳-۳- پسوندهای تصریفی
۵۹	۴-۳- ماضی ساده (ماضی مطلق)
۵۹	۵-۳- ماضی استمراری
۶۰	۶-۳- ماضی نقلی
۶۰	۷-۳- ماضی بعید
۶۱	۸-۳- ماضی التزامی
۶۱	۹-۳- مضارع اخباری
۶۲	۱۰-۳- مضارع التزامی
۶۲	۱۱-۳- آینده
۶۳	۱۲-۳- فعل امر
۶۳	۱۳-۳- فعل دعا
۶۳	۱۴-۳- فعل نفی و فعل نهی
۶۴	۱۵-۳- صفت سنجشی
۶۴	۱۶-۳- صفت شمارشی
۶۴	۱۷-۳- وندهای جمع ساز
۶۵	۱۸-۳- وندهای سببی ساز

فهرست

صفحه	عنوان
۶۵	۱۹-۳- اسم
۶۷	۲۰-۳- صفت
۶۹	۲۱-۳- قید
۷۷	۲۲-۳- جدول مقایسه ای پسوند های اشتقاقی
۷۸	۲۳-۳- جدول مقایسه ای پیشوند های اشتقاقی
۷۹	۲۴-۳- جدول مقایسه ای وندهای تصریفی
۷۹	۲۵-۳- شبه وندها
۸۱	۲۶-۳- جدول مقایسه ای شبه وندها
۸۱	۲۷-۳- تحلیل وندها بر اساس رفتار آوایی
۸۲	۲۸-۳- وندهای غیر خنثی
۸۲	۲۹-۳- وندهای خنثی
۸۳	۳۰-۳- تحلیل و طبقه بندی معنایی وندها
	فصل چهارم: نتیجه گیری
۸۷	۱-۴- نتیجه گیری
	منابع و مأخذ
	پیوست

فصل اول:

کلیات پژوهش

۱-۱- مقدمه:

گلستان به خاطر داشتن ویژگی های کم نظیر مورد توجه عام و خاص قرار گرفته است. استواری روانی و سادگی حکمت آمیز و پند آموز سعدی باعث شده که بسیاری از سخنان وی در طول این هفت سده به صورت ضرب المثل برسر زبان ها و قلم ها باشد. نگاهی گذرا به امثال و حکم دهخدا نشان می دهد که سخن هیچ یک از بزرگان سخن و ادب ایران و یا رهروان فکری جامعه ما به اندازه سعدی به صورت ضرب المثل در نیامده و در زبان خاص و عام نگردیده و یاری گر بیان و قلم گویندگان و نویسندگان نشده است.

از طرفی *گلستان* به دلیل مضامین بلند عرفانی، فلسفی، اجتماعی، اخلاقی و تربیتی و ادبی همواره مورد توجه فرهیختگان بوده و خود را به عنوان شناسنامه و هویت این مرز و بوم نمایانده است و مایه تفاخر و جاهت زبان فارسی گردیده است. *گلستان* از خیلی قدیم در اروپا نیز شناخته شده است، چنان که قدیمی ترین ترجمه به زبان فرانسوی به وسیله دوریه (Du Reyer) در سال ۱۶۳۴ م. در پاریس منتشر شده است. و بعداً نیز مکرر به زبان های فرانسوی، انگلیسی، لاتین، آلمانی، هلندی و غیره نقل شده است. این ترجمه ها به طور مستقیم و در بعضی نویسندگان اروپایی مثل لافونتن، گوته، ولتر و دیگران تاثیر نهاده است.

زبان فارسی هفتصد سال اخیر ایران عموماً و نثر فارسی امروز خصوصاً بر مبنای نثر *گلستان* استوار و یا سخت تحت تاثیر آن بوده و هست، و چه بسیار کاربردها و ساختارها و ترکیب های دستوری هست که سعدی به کار برده و به نویسندگان و گویندگان آینده جواز کاربرد داده است؛ از این روی از گویندگانی که مستند و معیار فارسی امروزی است بدون شبهه سعدی است. سعدی منتهی الیه سیر تحول زبان فارسی قرار گرفت و ضابطه زبانی است که ما بدان تکلم می کنیم. بعضی انحراف های سعدی نه تنها انحراف نیست، بلکه فتوائی است برای پیروی از او. خلاصه پس از سعدی تحول محسوسی در زبان پیدا نشد و اگر هم پس از حافظ تغییراتی در آن روی داده به سوی ضعف و سستی بوده است.

لذا بررسی دستور *گلستان* به صورت به جا و شایسته سودمند می نماید. بنابراین بررسی *گلستان* به صورت مستقل و از دید زبان شناختی مورد پی جویی و پژوهش قرار می گیرد و در آن ویژگی های وندها که از واحد های کوچک و عناصر سازنده کلمات و ترکیبات می باشد را مورد تحقیق قرار می دهد.

روش پژوهش

این پژوهش بر حسب گرد آوری و چگونگی به دست آوردن داده ها توصیفی است که اجرای آن می تواند صرفا برای شناخت بیشتر شرایط موجود باشد و براساس هدف تحقیق، توسعه ای است زیرا که تحقیقات بنیادی نظریه ها را بررسی می کند و آن را تأیید، تعدیل و یا رد می نماید و در تحقیق کاربردی نیز هدف توسعه دانش کاربردی در یک زمینه خاص است.

با توجه به عنوان پژوهش، برای بررسی محتوای آشکار پیام های موجود یک متن، از روش تحلیل محتوا^۱، استفاده می شود. از آن جا که کتاب *گلستان سعدی* سال های زیادی کتاب درسی پارسی زبانان بوده از روش تحلیل محتوایی که برای بررسی های مربوط به محتوای کتاب های درسی به کار برده می شود استفاده می گردد.

۱-۳- جامعه آماری

جامعه آماری در این پژوهش، واژگان غیر بسیط در کتاب *گلستان سعدی* است که به دلیل وجود چاپها و نسخه های متفاوت بر اساس کتاب تصحیح شده دکتر غلامحسین یوسفی می باشد. در این پژوهش به دلیل تعداد زیاد نمونه ها و به جهت جلوگیری از اطاله کلام در یک فصل خاص، نمونه ها صرفا از بخشهایی استخراج می گردد که به نثر نوشته شده اند. زیرا قسمتهای منظوم آن به دلیل ویژگی های زبان شعر و قالب آن ممکن است دارای مشخصاتی باشد که در زبان روزمره به کار نرود و لازم به توضیح اینکه با توجه به عنوان پژوهش، صرفا نمونه هایی که دارای وندهای اشتقاقی و تصریفی هستند جزء جامعه آماری به حساب می آیند و مبحث ترکیب در این مقال جایی ندارد.

۱-۴- روش نمونه گیری

در این پژوهش جهت پاسخ به سوالات طرح شده ، برای گرد آوری داده های مورد نیاز جامعه آماری از روش گردآوری داده ها از طریق شمارش کامل افراد (سرشماری) استفاده شده است. بدین صورت کلیه واژگان غیر بسیط که صرفا دارای وندهای اشتقاقی و تصریفی می باشند، فهرست برداری و از آن ها به عنوان داده های قابل اعتماد جهت بررسی واژه های اشتقاقی و تصریفی کتاب *گلستان سعدی* استفاده می شود.

^۱ - content analysis

۱-۵- پیشینه تحقیق

برای شناختن و شناساندن سعدی و *گلستان* بوده اند و هستند دانشوران سخن شناس و نکته سنج، به ویژه سعدی شناسان و سعدی پژوهان و سعدی دوستان از گوینده و نویسنده و دانشمند و اندیشمند ایرانی و ایران شناس غیر ایرانی که در شأن سعدی و ارزش هنر و کتاب وی، داد سخن داده اند. فصاحت، بلاغت، سحر بیان اخلاق، سیاست، حکمت، تاریخ، نکات روانشناسی و منابع ادبی و سایر موضوعات دیگر نکاتی هستند که بیشتر مورد توجه پژوهشگران علاقمند به *گلستان* قرار گرفته است. اما تنها آثاری که به طور جزئی و گذرا دیدی زبانشناسانه نسبت به دستور *گلستان* داشته اند، دکتر خطیب رهبر و دکتر حسن انوری گیوی می باشند که این پژوهش و امدار آنها می باشد. با این حال در خصوص وندهای زبان فارسی پژوهش های زیادی انجام شده است که به چند نمونه از آن اشاره می شود.

آقای محمد تقی طیب در پژوهش خود با عنوان « بررسی و طبقه بندی وندهای فارسی معاصر » با راهنمایی دکتر محمد مقدم در دانشگاه تهران، ۱۳۵۰، به بررسی وندهای زبان فارسی معاصر پرداخته است. بدین منظور، واژه های ونددار از میان متون فارسی معاصر و گفتار مردم انتخاب شده است. این بررسی به نتایج زیر دست یافته است:

وندهای فارسی مرفمهای پایند دستوری ای هستند که همراه عناصر دستوری دیگر در ساختمان واژه ظاهر شده و بر حسب نوع عنصر ساختمانی که همراه آن می آیند به سه دسته تقسیم شده اند: وندهای ستاکی: مانند پیشوند « ب » در واژه « بگو ». وندهای واژه ای مانند پسوند « ناک » در واژه « خطرناک » و وندهای اشتقاقی که هم می تواند به عنوان وند ستاکی و هم به عنوان وند واژه ای به کار روند: مانند پیشوند « گار » در واژه « آموزگار » به عنوان پسوند ستاکی و در واژه « روزگار » به عنوان پسوند واژه ای. وندهای واژه ای فارسی از دیدگاههای مختلف طبقه بندی می شوند: از نقطه نظر وندهای هم مرز وندهای اشتراکی، اندازه کار برد میزان فعالیت، محل هر وند در فرمول ساختمانی واژه های دومین و

خانم نرگس مصطفوی در پایان نامه خود تحت عنوان « پیشوند و پسوندهای امروز در زبان فارسی » با راهنمایی دکتر محمد رضاباطنی در دانشگاه تهران، سال ۱۳۵۵، هدف از این پژوهش را به دست آوردن فهرست پسوندها و پیشوندهایی می داند که امروزه در زبان فارسی به کار می رود. وی هدف دوم این تحلیل را یافتن مثال هایی که کاربرد این وندها را روشن می کند، می نامد. به منظور دستیابی به اهداف مورد نظر، پیکره ای از نثر فارسی استاندارد شامل نثر روزنامه کیهان، مجله سخن و داستان

های گوناگون جمع آوری شده و سپس براساس قدرت ترکیب وند با اسم، صفت، ستاک حال و غیره طبقه بندی می گردد. در این پژوهش، مؤلف زیر طبقه ها را دو قسم می داند.

الف) وقتی عنصری اصلی که به یک پیشوند یا یک پسوند اضافه شده همه از یک جنس نباشند طبقات ریزتری به وجود آمده است. مانند: وا + ستاک (گیر)، وا + ستاک گذشته (خواست)، وا + اسم مفعول (مانده).

ب) وقتی نتیجه ترکیب از نظر معنایی یکسان نبوده، یعنی ترکیب معنای مختلفی به دست می داد. طبقات ریز دیگری به وجود آمده است. مانند: (گفت) ستاک گذشته + ار، (خواست) ستاک گذشته + آر «آر» در گفتار و خواستار به یک معنی نیست. در این بررسی عناصر دستوری و بحث مربوط به آن منظور نبوده است.

خانم اکرم ناشر در پایان نامه خود به عنوان «کشف و توصیف فرایندهای اشتقاق و مشتق سازی» هم به راهنمایی دکتر علی محمد حق شناس در دانشگاه تهران، سال ۱۳۶۴ به، بررسی وندهای زبان فارسی، کاربرد موقعیت های آنها از نظر زبانی و سترون بودن می پردازد. این بررسی محدود به مشتقاتی است که از اسم، صفت و قید با استفاده از وندها ساخته شده اند. در این پژوهش پیشوندها و پسوندهای زبان فارسی پس از شناسایی به چند گروه تقسیم شده اند. از آن جمله: وندهای زایا، نیم زایا، سترون، در حال تکوین و مستحیل شده.

آقای قربانعلی ابراهیمی در پایان نامه کارشناسی ارشد خود با راهنمایی دکتر محمد رضا دستغیب به عنوان «سیر تاریخی وندهای زبان فارسی و کارکرد آن در شاهنامه» دانشگاه شیراز، سال ۱۳۷۳، به دلیل کارکرد وسیع پیشوندها و پسوندهای زبان فارسی در امر واژه سازی و فعال نگاه داشتن دستگاههای فعلی، اسمی و صفتی به بررسی تاریخی هر وند از دوره باستان تا دوره میانه ونو به همراه تحولات آوایی و کارکرد دستوری آنها پرداخته است. در این رساله حدود ۲۵ پیشوند و ۴۷ پسوند ریشه شناسی و توصیف شده است.

ذیل هر وند نخست گذشته تاریخی آن تا حد امکان از هند و اروپایی و بعد در دوره باستان در زبان های: سانسکریت، اوستا، فارسی باستان و در دوره میانه: به زبانهای پهلوی، پارتی سغدی، خوارزمی، مانوی، پازند و در دوره نو در لهجه ها و گویش های ایرانی نو به دست داده شده است.

در بخش بعد تحولات آوایی و تغییرات ظاهری آن از دوره باستان تا دوره نو بررسی و توصیف شده است که در نوع خود کاری بکر و ابتکاری است و محقق را در شناسایی اشکال گوناگون هر وند یاری می کند. در قسمت بعد کارکرد دستوری وند مورد نظر حتی الامکان از دوره باستان و بعد در دوره های میانه و نو بررسی شده است و در انتها نمونه هایی از کارکرد هر وند در ابیاتی چند از

شاهنامه فردوسی آورده شده است. انتخاب این منبع پر ارزش برای نشان دادن نمونه های واژگانی، همانا به دلیل غنای واژگانی شاهنامه و پالوده بودن این « نامه نامور» از واژگان دخیل در حال حاضر وندهای زبان فارسی را به لحاظ حضور در کار واژه سازی به سه دسته تقسیم کرده است:

۱- مرده: وندهایی که یکسره متروک و فراموش شده اند.

۲- سترون: وندهایی که هنوز معنی نخستین خود را حفظ کرده اند ولی برای ساختن کلمات جدید به کار نمی روند.

۳- زایا: وندهایی که از آنها برای ساختن واژه های جدید بسیار استفاده می شود.

در این رساله هر سه مورد در کنار هم مورد بحث و بررسی قرار گرفته است و به لحاظ کاربردی به دودسته تقسیم می شوند:

۱- وندهای تصریفی: وندهایی که نقش نحوی دارند، یعنی کلمه را برای ایفای نقشی معین در ساختمان های نحوی پردازش می دهند.

۲- وندهای اشتقاقی: وندهایی که نقش واژه سازی دارند به این معنی که واژه جدید می سازند. فهرست های پایانی این رساله نمایه ای دقیق از واژگان زبان های گوناگون که در این جستار از آن ها بحث شده است را ارائه می کند.

آقای علی میر هاشمی در پژوهشی به عنوان « بررسی روندهای ترکیب و اشتقاق در بوستان سعدی » با راهنمایی دکتر علی محمد حق شناس در دانشگاه تهران، سال ۱۳۷۵، به بررسی روندهای ترکیب و اشتقاق در بوستان سعدی می پردازد و در آن حوزه کار به اسم های مرکب و مشتق و صفات مرکب و مشتق محدود می شود. اساس نظری این تحلیل ساختواژی، به گونه ای است که زبان شناسان انگلیسی لاری بائر (Laury Bauer) در کتاب (English word formation) ارائه کرده است. پیکره زبانی در این تحقیق قسمتهایی از بوستان سعدی است. در ارتباط با کلمات مرکب، باب اول بوستان، بررسی شده است. در بخش کلمات مشتق، جهت گسترده تر کردن دامنه پیشوندها و پسوندها و دستیابی به نتایج منطقی تر، از ابتدای کتاب تا انتهای باب اول و ابیاتی از باب دوم و سوم نیز مورد تحلیل قرار گرفته اند. شماره هر بیت نیز در مقابل آن ذکر شده است. این تحقیق شامل ملاحظات کلی و دو فصل است.

در قسمت ملاحظات، مقدمه، بیان مساله، اهمیت تحقیق، هدف تحقیق، فرضیه تحقیق و مروری کوتاه بر سابقه مطالعات ساخت واژه در ایران مطرح می شوند. در فصل اول مباحث نظری در زمینه های صرف، کلمه و تکواژ، طبقات دستوری اسم و صفت و معیارهای شناسایی کلمات مرکب ارائه می شود. فصل دوم شامل پژوهش های عملی در مورد اسم های مرکب و مشتق، صفات مرکب و

مشتق و کلمات مشتق مرکب است. الگوهایی که در تشکیل این کلمات به کار رفته اند به تفکیک معرفی می شوند. در این فصل طبقه بندی تکواژهای اشتقاقی از نظر حفظ یا تغییر طبقه دستوری کلمات پایه پس از اشتقاق ارائه می شود. در خاتمه فهرست پیشوندها و پسوندهایی که در این تحقیق کاربرد داشته اند به همراه نتیجه گیری و پی نوشتها ارائه می شوند.

آقای فرهاد رستمی قهفرخی در پایان نامه کارشناسی ارشد زبانشناسی همگانی با راهنمایی دکتر ویدا شقاقی در دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز ۱۳۷۵، تحت عنوان « توصیف پیشوندهای اشتقاقی در زبان فارسی » به بررسی ساختهای اشتقاقی پیشوندی در زبان معاصر می پردازد. مساله اصلی اشتقاق پیشوندی، چگونگی ساختن آن و یافتن الگوهای سازنده کلمات مشتق پیشوندی در زبان فارسی است. به بیان دیگر هدف این پایان نامه مشخص نمودن مشتق پیشوندی و ارائه تصریفی منطبق بر اصول زبانشناسی بوده است و برای نیل به این هدف از کتاب های دستور زبان سنتی و کتاب هایی که بر پایه زبانشناسی جدید نوشته شده است استفاده شده و نظرات زبانشناسان ایرانی و خارجی مورد تحلیل قرار گرفته است. به منظور گرد آوری نمونه هایی از کاربرد پیشوندها در فارسی تعداد ۱۲۰۰۰ واژه از روزنامه ها، رادیو و تلویزیون و گفتار مردم مورد بررسی قرار گرفت و از این میان در حدود ۶۰۰ واژه پیشوند دار وجود داشته که هر کدام از آن ها از نظر زیایی، نیمه زیایی، باززیایی، سترون بودن، در حال تکوین بودن و مرده بودن مورد مطالعه قرار داده شده است. روش تحقیق در این پایان نامه بررسی متون موجود در این زمینه بوده و محتویات پایان نامه نیز در قالب پنج فصل ارائه شده است. در این راستا علاوه بر بررسی پیشینه مطالعات مربوط به اشتقاق و مطالعه تاریخی زبان، به ویژه زبان فارسی، اشتقاق زبان فارسی در سه دوره باستان، میانه و معاصر به همراه تحولات آن ارائه شده است. همین عوامل موثر در پیدایش واژه های نو، روشن نبودن مرز اشتقاق و ترکیب و نیز تفاوت اشتقاق و ترکیب با هم مقایسه و مورد بررسی قرار گرفته است. شناخت و تحقیق بیشتر پیرامون پیشوندها منجر به یافتن الگوهایی در مورد اشتقاق به ویژه پیشوندها در زبان فارسی شده که در این رابطه جدول هایی در پایان رساله داده شده است.

آقای علی رضا امیدوار در پایان نامه کارشناسی ارشد زبان شناسی همگانی، با عنوان « بررسی فرایندهای ساختواژی بر روی برونداد انضمام در زبان فارسی » به راهنمایی دکتر دبیر مقدم در دانشگاه تربیت مدرس، سال ۱۳۷۸ به بررسی فرایندهای ساختواژی بر روی برونداد انضمام در زبان فارسی می پردازد. اشتقاق پسوندی مهمترین و متداولترین فرایند ساختواژه در زبان فارسی محسوب می شود تعداد زیادی از پسوندها به ستاک های فعلی (حال یا گذشته) می پیوندند و از آن ها اسم، صفت و یا قید می سازند. نکته جالب توجه اینکه افعال مرکب زبان فارسی نیز تحت تاثیر این

فرایندهای اشتقاقی قرار می گیرند. در این رساله آن دسته از پسوندهای اشتقاقی که در ساخت واژه های مرکب از افعال مرکب فارسی دخیل اند، مورد بررسی قرار گرفته اند. این پسوندها به ترتیب عبارتند از: پسوند « - آن » مصدری، پسوند « یای » حاصل مصدری، پسوند صفت فاعلی « - انده » پسوند فاعلی یا بیان حال « آن » و نیز پسوند « - آن » اسم عمل - پایان نامه حاضر ابتدا مطالعات اخیر تعدادی از زبان شناسان بر روی فرایند « انضمام » در زبان های دنیا و نیز مشهورترین دیدگاهها و نظریات زبانشناسی پیرامون مقوله « فعل مرکب » در زبان فارسی را مرور کرده است. آن گاه با قبول تحلیل دبیر مقدم (۱۳۷۶) در مورد « فعل مرکب » ساخت ساختواژی واژه های مشتق از افعال مرکب انضمامی را در مقایسه با ساخت ساختواژی واژه های مشتق از افعال مرکب ترکیبی، در چهارچوب نظریه لیبر (۱۹۸۳) - که براساس نظریه روپر (۱۹۸۷) اصلاح شده است - مورد تحلیل قرار می دهد. تحلیل داده های فارسی، صحت فرضیه های این پژوهش را تایید می کند. به بیان رساتر این که، تحلیل های انجام شده نشان می دهد که: اولاً « انضمام » فرایندی ساختواژی است و ثانیاً فرایندهای ساختواژی در حوزه افعال مرکب ترکیبی و افعال مرکب انضمامی به طور یکسان عمل نمی کنند؛ پس باید بین افعال مرکب ترکیبی و انضمامی تمایز قائل شد. در ضمن برای هر یک از پسوندهای اشتقاقی فوق الذکر نیز مدخلی واژگانی تعریف شده است.

خانم افسانه افتخارزاده در پایان نامه کارشناسی ارشد زبان شناسی همگانی با عنوان « بررسی تحول تاریخی تکواژهای تصریفی زبان فارسی از دوره میانه تاکنون و مقایسه آن با پاره ای از گونه های فارسی » در دانشگاه فردوسی مشهد سال ۱۳۷۸، در قالب پنج فصل به بررسی تحول تاریخی تکواژهای تصریفی زبان فارسی دوره میانه تا کنون می پردازد. فصل نخست به تشریح مفاهیم و تعاریف کلیدی در زمینه ساختواژه شده و زبانشناسی تاریخی می پردازد. در فصل دوم، وضعیت تاریخی ایران و تاریخ زبان و نثر فارسی و گونه های آن مورد مطالعه قرار گرفته است. نگارنده در فصل سوم تکواژهای تصریفی دوره ایرانی میانه را معرفی نموده و در فصل چهارم نیز به بررسی تحول تاریخی وندها و پی واژه های تصریفی زبان فارسی از آغاز دوره فارسی دری تاکنون (به نثر فارسی) می پردازد. تغییر میزان زایایی، تغییرات نقشی، کاربردی و معنایی وندها و پی واژه ها نیز بررسی شده و مقایسه ای میان آن ها و برخی گونه های زبان فارسی شامل: آسی، تاجیکی، قزاقی، کردی و ... انجام شده است. در فصل پنجم به منظور نتیجه گیری شیوه تغییر وندها و پی واژه های تصریفی زبان فارسی و نیز گونه های آن آورده شده است، این نتایج نشانگر آن است که اگر چه این تکواژها جدا از پاره ای تحولات آوایی، امروزه تغییر شان کند است اما در گذار از دوره باستان به میانه به سرعت تغییر کرده اند.

خانم سپیده کمالی نفر در پایان نامه کارشناسی ارشد زبانشناسی همگانی به راهنمایی دکتر سعید عریان تحت عنوان « بررسی پیشوندها و پسوندهای اشتقاقی زبان معاصر (گونه های نوشتاری و گفتاری آن ها)» در دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران، سال ۱۳۷۹، به بررسی و شناخت تکواژهای دستوری اشتقاقی فارسی معاصر از نظر تعداد، عملکرد و قابلیت ترکیب در جهت ارزیابی جایگاه واژه سازی در زبان فارسی معاصر می پردازد. مقایسه تعداد وندهای اشتقاقی و بررسی واژه های مشتق حاصل از آن ها نشان می دهد که تعداد پسوندهای فارسی معاصر بسیار بیشتر از پیشوندهای آن است؛ در حالی که در دوره های باستان و میانه، تعداد پیشوندها نیز زیاد بوده است. در میان انواع پسوندها، گونه های اسم ساز از بسامد بالاتری برخوردارند و گونه ی گفتاری پسوندها در صورتی با گونه نوشتاری تفاوت دارد که پسوند به « آن » ختم می گردد. به علاوه در فرایند اشتقاق در زبان فارسی، گذر از اسم به فعل در عمل امکان پذیر نیست. و چنانچه این وضعیت را به وضعیت حاصل از گرایش اهل زبان در تبدیل افعال ساده به افعال مرکب بیفزائیم، آن گاه می توان به محدودیت های واژه سازی طبیعی در فارسی معاصر پی برد.

خانم رامونا مهرگان در پایان نامه کارشناسی ارشد زبانشناسی همگانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز، سال ۱۳۸۲، تحت عنوان « بررسی ساخت اشتقاقی واژه از فارسی میانه تا امروز» به راهنمایی دکتر سعید عریان به توصیف ساخت اشتقاقی واژه از دوره میانه تا دوره جدید از نظر تعداد پسوندها و پیشوندها و عملکردشان از حیث قابلیت ترکیب در واژه های هر دو دوره زبان فارسی است. نگارنده پس از گذری کوتاه به تاریخچه ساخت واژه و سیر تحول آن، نظر دانشمندان داخلی و خارجی را در خصوص تعریف واژه و ساختار درونی آن ارائه می کند. پژوهنده در ادامه، نگاهی به تاریخ زبان فارسی از دوره باستان تا جدید دارد و انواع تکواژ و دیگر سازهای زبان از جمله وندها، ریشه، ستاک، پایه کلمات بسیط، مرکب و مشتق مورد بحث قرار می دهد و برای هر کدام از هر دو دوره زبان فارسی میانه جدید مثالی ارائه کرده است. در فصل چهارم شیوه های متداول واژه سازی در دوره های مذکور ارائه می شود. و در انتها نمونه هایی از پیشوندها و پسوندهای مرده، سترون، زایا و جدید به همراه معنایی از آن ها در واژه های مشتق ارائه شده است. براساس دستاوردهای پایان نامه چنین به نظر می رسد که در هر دو دوره مورد بررسی، پسوندها از قدرت ترکیب پذیری و همنشینی بالایی نسبت به پیشوندها برخوردار بوده اند از جمله در: اسم، صفت، قید، بن مضارع. همچنین تعداد پسوندها نسبت به پیشوندها در هر دو دوره همواره بیشتر بوده که این مورد، از جهانی های زبانی محسوب می شود. در میان پسوندها در دو دوره گونه های اسم ساز و صفت ساز از بسامد بالایی برخوردار هستند. در میان انواع پسوندها گونه های فعل ساز، بسامد بیشتری دارند.

اکثر پسوندها و پیشوندهای فارسی میانه همراه با تحول آوایی، وارد فارسی دری شده و فقط معدودی از آن‌ها به صورت مرده در تعدادی از کلمات به چشم می‌خورد.

خانم اعظم استاجی در پایان نامه کارشناسی ارشد زبانشناسی همگانی تحت عنوان « بررسی تحول تاریخی وندهای اشتقاقی فارسی از دوره میانه تا امروز» با راهنمایی دکتر نادر جهانگیری در دانشگاه فردوسی مشهد به بررسی تحول تاریخی وندهای اشتقاقی زبان فارسی از دوره میانه تا امروز می‌پردازد. این بررسی در پنج فصل انجام شده است. فصل اول مفاهیم و تعاریف ساختوازی را در بر می‌گیرد. نگارنده در فصل دوم به معرفی دیدگاه پویا که پایه نظری این رساله است می‌پردازد. فصل سوم به اختصار، مسائل تاریخی مربوط به زبان گونه‌های زبان فارسی را مطرح می‌کند. در فصل چهارم وندهای اشتقاقی زبان پهلوی معرفی شده‌اند و ارتباط آن‌ها با وندهای فارسی مشخص شده است. فصل پنجم نیز به طور مفصل به بررسی تحول تاریخی وندهای اشتقاقی از آغاز (قرن ۴ هجری) تا امروز (در نثر فارسی) می‌پردازد. به علاوه در این بررسی ضمن اینکه نقش هر وند در واژه‌سازی نشان داده شده است، بین وندهای فارسی و وندهای گونه‌های زبان فارسی (کردی، گیلکی، سبزواری و...) نیز مقایسه‌ای صورت گرفته است. نتایج حاصل از بررسی‌ها نشان می‌دهد که صورت و نقش وندهای اشتقاقی فارسی از آغاز نثر فارسی تا امروز جدا از پاره‌ای تغییرات آوایی دستخوش تحول عمده‌ای نشده است، اما میزان زایایی و کاربرد برخی از وندها تغییر یافته است.

۱-۶- بیان مساله

ساختار زبان فارسی به گونه ای است که از واحدهای کوچک تری تشکیل شده است. بزرگترین واحد زبان جمله و کوچکترین آن واج است. « تکواژهای یکی از واحدهای زبان هستند که از یک یا چند واج تشکیل شده است به طوری که نمی تواند به اجزای کوچکتر معنی دار تجزیه شوند.» (محمد رضا باطنی ، ص ۶۰)

وندها تکواژهایی هستند که نمی توانند به صورت مستقل بیایند و باید به عنصر دیگری بچسبند. ونها براساس جایگاه شان نسبت به ستاک پیشوند، پسوند و یا میانوند نامیده می شوند. نتایج حاصل از وند افزایی یا ارائه مفهوم جدید به پایه است یا تغییر طبقه دستوری پایه. ونها را تکواژهای مقید نیز می نامند یعنی یک تکواژ مقید نه تنها باید مقید باشد بلکه باید در جایگاه خاصی نیز مقید باشند. افزون بر این هر وند فقط به یک مقوله واژگانی خاص دیگر تعلق دارد.

وندها برحسب نوع اثرگذاری به اشتقاقی و تصریفی تقسیم می شوند. وندهای اشتقاقی باعث تغییر معنی یا مقوله دستوری پایه ای که به آن افزوده می شوند می گردد در حالی اگر انتخاب وند تحت تاثیر دلایل نحوی باشد به آن وند تصریفی می گویند. این نوع ونها به جای خلق یک واژه جدید صورت واژه را برای نشان دادن زیر طبقه دستوری که بدان تعلق دارد تغییر می دهد میانوندها تکواژهایی هستند که در میان پایه ستاک قرار می گیرند و دارای طبقه ای بسته و نسبت به سایر وندهای دیگر نازا هستند.

از طرفی استفاده از روش کلاسیک و متعاقبا آثار ادبی کلاسیک در سالیان متمادی به امر آموزش زبان به **گلستان** سعدی جایگاه خاصی داده است. لذا بررسی ساختار ونها در **گلستان** سعدی به دلائلی چند انجام می گیرد که می توان به برخی از آن ها اشاره نمود.

نثر سعدی در مقایسه با نثر امروز بر خلاف اختلاف چند صد ساله اش تفاوت چندانی نکرده است به طوری که محمد علی فروغی در مقدمه خود بر کلیات چنین می گوید:

« گاهی شنیده می شود که اهل ذوق اعجاب می کنند که سعدی هفتصدسال پیش به زبان امروزی سخن گفته است ولی حق این است که سعدی هفتصد سال پیش به زبان امروزی ما سخن نگفته است بلکه ما پس از هفتصد سال به زبانی که از سعدی آموخته ایم سخن می گوئیم »^۱

^۱ - کلیات سعدی به اهتمام محمد علی فروغی ، انتشارات امیرکبیر ، ۱۳۶۷ ، ص ۱۴ .

« زبان فارسی پس از فردوسی به هیچ شاعری به اندازه سعدی مدیون نیست کلیات سعدی در کنار شاهنامه فردوسی، مثنوی مولوی و دیوان خواجه حافظ چهار ستون فرهنگ و تربیت ایرانی هستند. سعدی در نثر به گونه ای معاصر ماست که بسیاری از شاعران ایران نیستند. سهمی که سعدی در حفظ و اشاعه زبان فارسی دارد با هیچ شاعر دیگر ایران مگر فردوسی قابل قیاس نیست.» (ضیاء موحد، ص ۲۰)

« بنا به شواهد تاریخی ایران سالهایی بدتر از سالهایی که سعدی در آن می زیسته از سر نگذرانیده است. چنگیز خود را بلای خدا می دانسته که بر مردم ایران نازل شده است. مورخان موج اول حمله مغول به ایران را سال ۶۱۶ ق. ضبط کرده اند و موج دوم را در سال ۶۵۶ ق. این همان سال حمله هولاکو به بغداد است که به اعتبار پایان یافتن خدمت یکی از مهمترین واقعه های تاریخ اسلام است. در ضمن همان سالی است که سعدی در بهار آن گلستان را نوشته است. سعدی از حدود ۱۰ سالگی تا آخر عمر در دوره استقرار مغول که دوره تملق، چاپلوسی، تقرب جویی به خان و رواج توطئه و دسیسه و ناجوانمردی بود زیسته است. سعدی در بغداد به نظامیه می رود و بیشتر صرف و نحو عربی، قرآن، فقه و مقداری هم طب و فلسفه و نجوم می خواند.

از این رو واژگان سعدی مجموعه ای از واژه ها و عبارتهای عربی و فارسی است که به اعتبار کمیت مجموعه ای غنی و پهناور است. غنای واژگان یکی به دلیل تسلط او به زبان عربی و فارسی و دیگری تنوع موضوعها و احاطه او به فرهنگ و ادب اسلامی و ایرانی است. البته غنای واژگان را در شعر شاعران پیش از او مانند سنایی و انوری نیز می توان دید. با تامل در لغات و ترکیبات بوستان و **گلستان** که فهرست جامعی از آن ها در تصحیح غلامحسین یوسفی داده شده است می توان دریافت که واژگان سعدی در قیاس با واژگان دیگر نویسندگان و شاعران ایران چه اندازه غنی و در عین حال خالی از لغات مهجور و چه اندازه تا به امروز زنده و کارا است. در زمانی که کتابهای نثر و نظم فارسی به دست مغولان گروه گروه سوزانده و زیر آوار مدفون می شدند، ظهور سعدی بی شباهت به معجزه برای زبان فارسی نبوده تو گویی سعدی با نثر و نظم خود یک تنه به آباد کردن همه آن ویرانه ها کمر همت به میان بست و زبانی آفرید که زبان فارسی معیار شد.» (ضیاء موحد ، ص ۱۲۹)

۱-۷- سوالاتی تحقیق

از اینرودر این پژوهش با توجه به جایگاه، شأن و ویژگی های **گلستان** سعدی که خاستگاه بسیاری از واژگان فارسی و مدتها کتاب درسی فارسی زبانان بوده است، بررسی ساختار ترکیب شدن وندهای

اشتقاقی و تصریفی مساله پژوهش را تشکیل می دهد. این تحقیق سعی بر پاسخ دادن به سوالات ذیل را دارد:

۱- نقش اصلی وندهای اشتقاقی در *گلستان* چیست؟

۲- نقش اصلی وندهای تصریفی در *گلستان* چیست؟

۳- وندهای اشتقاقی و تصریفی در *گلستان* با فارسی امروز چه تفاوتی دارد؟

۱-۸- ضرورت تحقیق

یکی از دلالتی که این همه درباره زبان فارسی می نویسند و می گویند نشانه بحران ژرفی است که در درون فرهنگ ما جریان دارد و بحران فرهنگ خود را در بحران زبان نشان می دهد و بحران زبان خود را در پر سخنی. از دلالتی که زبان نگارش فارسی برای ما امری غریب و نامأنوس می نماید، از دلالتی که در مقابل هجوم واژگان قرضی پاشنه فرار بر کشیده و دست تسلیم بالا گرفته ایم و این که این همه گفتن ها و نوشتن ها تنها کورسویی است در پهنای تاریکی نشانه آن است که در جریان عادی خود قرار نداریم که این همه بی تاب و بی قراریم. پس چه باک اگر باز گفته ها را باز گوئیم و بازنوشته ها را باز بنویسیم.

در واقع وضع زبانی ما در برخورد با جهان مدرن که درعین حال بخشی اساسی از مساله برخورد فرهنگی ماست، موضوعی است که ما خود ناگزیر باید به آن بیندیشیم و چاره اندیشی کنیم و این مساله خود را در میان ما به صورت بحث ها و جدلهای دراز درباره چگونگی کاربرد زبان فارسی و حساسیت نسبت به نگرهبانی آن از سویی و بازسازی و نوسازی آن، از سویی دیگر نشان داده است. در بررسی پدیده های اجتماعی و طبیعی، شاید به کمتر پدیده ای برخورد کنیم که به اندازه زبان انعطاف پذیر و تحویل طلب باشد. تحقیقات زبانشناسی نشان می دهد که زبان به موازات هر تحول اجتماعی و اقتصادی و علمی و صنعتی به تکاپو می افتد و با خودجوشی بی نظیری که بیشتر قواعدش برما ناشناخته است خود را با تحولات زبان سازگار می کند. و پا به پای آن ها پیش می رود و سریعاً بافت بیرونی خود یعنی واژگان و به تدریج بافت درونی خود یعنی ساختمان را تغییر دهد و با تحولات همگام شود.

مواجهه زبان فارسی با فرهنگ و تمدن جدید آن را با مشکلی بزرگ روبرو ساخته است که همانا بیان مفاهیم علمی و فنی و فرهنگی جدید است. آن چه را علم و فرهنگ نوین می خوانیم در اروپا با عصر نوزایی آغاز شد.